

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/1

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 16

Von Conrad Preusser ve Cezîretü İbn Ömer'deki Tarihi Eserlerin Tasviri (20. Yüzyılın Başları)*

Yazan: Yousef J. JABO** - Faiz Taha OMER***

Çeviren: Ahmet Yasin TOMAKİN**** - Ahmet GÜL *****

Von Conrad Preusser ve Cezîretü İbn Ömer'deki Tarihi Eserlerin Tasviri (20. Yüzyılın Başları)

1. Yolculuğun Seyir Güzergâhı

Bu yolculuğun birincil amacı ender araştırmacıların ulaşabildikleri yerler hakkında bilgi bankası oluşturmaktır. Bu yüzden Von Conrad Preusser, kelimeleri canlı birer resim gibi konuşturarak, konuyu en açık şekilde ortaya koyma sadesinde dikkatini en üst düzeye odaklamıştır.

Yolculuğunun doğal seyrine bakıldığında, okuyucunun ondan; bir arkeoloji heyetinin uzun bir hazırlık dönemi geçirip tüm imkânları seferber ederek yaptığı şekliyle tam ilmi bir araştırma bekleme doğru olmaz. Zira Preusser, Cezîretü İbn Ömer'de zaman darlığından dolayı birkaç gün kalmış, tarihi eserleri kısa süreliğine görmüş, onları inceleme ve yazıtları okuma imkânı bulamamıştır.¹

Preusser, Alman arkeoloji heyeti ile birlikte iki yıl süresince Asur'da² mimar olarak çalıştı. Bu sıralarda Avrupa'ya bolca doküman aktardı. Bu seyahat kendisini, Rafizîlerin kuzey bölgelerinde kalan sapa yerlere sürükleyen altın değerinde bir keşif yolculuğu oldu. Kendisi o zamanlarda Avrupadan hiç kimsenin gitmediği yollardan geçerek ana yolların dışında kalan kuytu yollara sapmayı tercih etti. Bu yolculukta değerli bir serveti oluşturan tarihi eser, tarih ve sanat alanında son derece önemli bilgiler toplamıştır.³

* Bu çalışma, Yousef J. Jabo ve Faiz Taha Omer tarafından "فون كونراد برويسر ووصف المباني الأثرية في جزيرة ابن عمر" başlığıyla Arapça olarak hazırlanmış ve Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Musul Üniversitesi, Irak.

*** Prof., Şarika (Sharjah) Ü., Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Birleşik Arap Emirlikleri. fomar@sharjah.ac.ae

**** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi A. B. D. a.y.tomakin@gmail.com

***** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Ü., İlahiyat Fakültesi, Tefsir A. B. D. agul_47@hotmail.com

1 Von Conrad Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye fi Şimali Biladil-Rafidin fi'l-Usuri'l-Mesihiyeti ve'l-İslamiyye*, trc. Ali Yahya Mansur (Bağdat 1981), 15-18.

2 Asur, Mezopotamya'nın kuzey kısmına verilen isim. Bugünkü Musul yöresinde bulunan Asur, Kalah ve Nino-va kentleri Asur'un başlıca kentleriydi. (Çevirenin notu)

3 Max von Oppenheim, *Mine'l-Bahri'l-Mütevassit ile'l-halic*, trc. Mahmüd Kebibo (Londra: Dâru'l-Verrâk, t.y.), 2: 190.

Yolculuğun seyir güzergâhı Dicle nehrinin kaynağının bulunduğu yerlere, kuzeye yönelerek Zaho'dan Cezîretü İbn Ömer'e uzandı. Ardından Turabdin yoluyla Mardin'e, Diyarbakır'a, oradan Viranşehir, Harran, Urfa, Birecik ve Fırat'ı aşarak Halep'e kadar sürdü. Preusser, Turabdin bölgesindeki kiliselerin en zengin tarihi eserler olduğunu gördü.⁴

2. Yolculuğun Başlangıcı

Conrad Preusser'ın yolculuğu Asur'daki arkeoloji müzesinden, 1 Nisan 1909 yılında eşyalarının kendisine hemen ulaştırıldığı Musul'dan başladı. Kendisi, Hıdır İlyas Kilisesi olarak bilinen Mor Behnam⁵ kilisesine yönelirken farklı bir yol izledi. Bu kilise yaklaşık olarak Asur ile Musul'un ortasına düşer. Dicle nehrinin doğusunda yer alan ve Asurluların büyük şehirlerinden olan Kalah'a (Nemrut) yakındır.⁶ Bu kilisenin tarihi Miladın ilk yıllarına kadar gider.⁷ Preusser bu kilise hakkında incelemelerde bulunmuş, açıklamalar yapmış, fakat inşa tarihini belirtmemiştir.⁸ Burada konumuz olan Cezîretü İbn Ömer dışında konuşma sadedinde değiliz. Ancak onun yolculuğunun geçtiği durakları belirtmekle yetineceğiz. Bu duraklar şu şekildedir: Mor Behnam Kilisesi, Karakuş, Musul, Mor Matay Kilisesi, Tel-Keyf (Telkepe), Batnaya, Alkuş, Raban Hormizd Kilisesi ve Zaho. Bu yolculuk 12 gün sürmüştür. Musul'dan 10 Nisan günü öğle vaktinde, buradaki Alman Konsolosluğunun önünden hareket eden kabile; üç binek atı, bir hizmetçi, bir sürücü, üç katır, bir merkep ve atlara bakacak bir hizmetçiden müteşekkildi.⁹ Preusser'ın Zaho'da dikkatini en çok çeken şey şehrin doğusunda yükselen kale ve şehrin kuzeyinde Habur Nehri üzerinde bulunan eski köprüdür. Atabeyler döneminde inşa edildiğini belirttiği bu köprü, Cisirü'l-Abbâsî veya Cisirü'd-Delâl'dir.¹⁰

3. Zaho'dan Cezîretü İbn Ömer'e

Cisirü'l-Abbâsî'yi¹¹ inceledikten sonra Preusser, Nisan'ın 15'inde sabah saat sekizde, Irak'ta Sind düzlükleri olarak bilinen Habur'un düzlüklerini takip ederek Cezîretü İbn Ömer'e doğru yola çıktı. İki saat sonra Kürtlerin Dornah (Sornak)

4 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 18 v.dğr.

5 Burası Deyrû'l-Cübbdür. Yâkût el-Hamevi burası hakkında şöyle der: Musul'un kuzeyinde, onunla Erbil arasında meşhur bir yerdir. İnsanlar buraya sara hastalığından dolayı gelirler. Pek çok kişi bu hastalıktan kurtulmuştur. Bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut 1984), "Deyrû'l-Cübb" md.

6 Büyük Zap Suyu'nun 8 km kuzeyinde, Dicle'nin doğusunda bulunur.

7 Kalah, Asurluların büyük şehirlerinden biridir. Buradaki arkeolojik kazı 1845 senesinde Henry Layard tarafından başlatılmıştır. Daha sonra bu Asur şehrinde Britanyalı, Iraklı, İtalyan ve Polonyalı ekipler çalışmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Nâil Hanun, *Müdü'nün Kadîmetün ve Mevâki'u Eseriyye* (Dımaşk: Dâru'z-Zemân, 2009), 165-166.

8 Şehit Mor Behnam Manasırı hakkında bkz. Efram Abdal, *el-Lü'lü'ün-Nazid*.

9 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 35.

10 Yâkût el-Hamevi'nin el-Hisniyye diye zikrettiği yerin Zaho olduğu söylenmektedir. Yâkût burası hakkında şöyle der: "el-Hisniyye, Musul'un doğusunda iki günlük mesafede bir yerdir. Musul ile Cezîretü İbn Ömer arasındadır. Bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, "el-Hisniyye" md.

11 Bu köprüye Hıristiyanlar "Cisir", bölge halkı "Cisirü'd-Delâl" demektedirler.

Köyü'ne yakın bir yerde Habur'a dökülen Hezil Çayı'na ulaştı. Burası Türkiye sınırları içerisindeki ilk köydür. Burada karşıya geçmek için herhangi bir köprü veya geçit bulunmuyordu ve suların yükselme mevsimiydi. Bu yüzden ancak Kürtlerden bir kelek kiralarak karşıya geçebildi. Kelekler şişirilmiş meşin derisinin üstüne tahtaların döşenmesiyle yapılan bir saldır. Asurlular bunu taşımacılıkta kullanmışlardır. Karşıya geçme işlemi yüklerle birlikte üç saat sürdü. Atlar ve katırlar karşıya yüzerek geçtiler. Bu esnada bastıran kuvvetli sağanak onları Kürtlerin sınırda korunmak için kullandıkları kulübelere sığınmak zorunda bıraktı. Geceyi orada geçirdi. 16 Nisan sabahı saat 5'te tekrar yola çıktı. Yolu Keldani Hristiyan¹² olan Tihyan ve Yesrin köylerinden geçti. Telgraf direklerini¹³ takip ederek Dicle Nehri'nin vadisine indi. Ardından Duş Çayı ve Runi köyüne uğradı. Hezil Çayı boyunca 5 saat süren yolculuktan sonra sabah saat 10'da Cezîretü İbn Ömer'e ulaştı. Bahar mevsiminin güzelliği karşısında şaşırıp ve şunları söylemekten kendini alamadı: "Yılın bu vaktinde yemyeşil tarlalar; parlak haşhaş çiçeklerinin kızılılığı ile tabiatın bütün cömertliğiyle donanmış durmakta. Renkler büyüleyici bir cümbüş ile şakımakta." Preusser'ın ilk gördüğü şey, şehrin kuzeyine düşen ve bahar taşkınlarından dolayı şehirden kopmuş olan eski kalenin tümsekleridir.¹⁴

4. Şehre Giriş, Surları ve Hendekleri Gözlem

Cezîretü İbn Ömer şehrin iki yakasını birleştiren köprü üzerine kuruluydu. Yalnız bu köprü bahar taşkınlarından dolayı kopmuştu. Bu yüzden Preusser geçeceği yolu uzatmak zorunda kalmış, kuzeye yönelmiştir. Bu kendisinde güven konusunda olumsuz bir izlenim bırakmıştır. Vakit kaybindan dolayı şehre ancak öğle vaktinde girebilmiştir. Şehre girer girmez karşısında kireç taşı ile bazalt taşının iç içe geçirilerek inşa edildiği tarihi surları bulmuştur. Kuzey yönünde, sınırları gözle seçilemeyen içi su dolu hendeği görmüş ve Preusser bunun Dicle Nehri'nin bir kolu olduğunu düşünmüştü. Şehir halkı surların taşlarını, kullanmak üzere talan etmişti. Surlardan geriye kalan dört kapı ve şehrin batısında yarım daire şeklinde, birbirinden oldukça uzakta duran dört burç idi. Kale içler acısı bir durumdaydı. Surun çevrelediği şehrin bir kısmı harabelerden ibaretti ve o sıralarda mezarlık gibi kullanılmaktaydı. Şehrin mamur olan kısmı ise kıvrımlı sokaklarıyla doğu şehirlerinin en güzel örneklerinden biriydi.¹⁵

5. Mor Behnam ve Mor Gorgis Kiliselerini Ziyaret

Mor Behnam Kilisesi onun dikkatini çeken ilk şey olmuştu. Yolculuk esnasında gördüğü kiliselere benziyordu. Kilise dört çift sütundan oluşmaktaydı. Bunlar,

12 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 14.

13 Bir sanatçının Tur Abdin'deki telgraf direklerini tasvir ettiği resmi için bkz. *Turabdin: Living Cultural Heritage*, haz. Hans Hollerweger (Linz 1999), 274.

14 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 14-42.

15 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 42.

ortadaki avluyu yanlardaki dar iki avludan ayırmaktaydı. Tavanları uzun yay biçimindeydi. Büyük orta kapı kesimhaneye açılıyordu. Kesimhanenin arka duvarının iki tarafında rahiplere has odalar bulunmaktaydı. Rahiplerin yanında da dini vecibeleri icra edecek görevliler vardı. Kilisenin koyu renkli duvarları üzerinde ve sütunlarında Süryanice yazı süslemeleri bulunmaktaydı. Kilisenin en kıymetli yapısı kemere bakan erkeklerin girişine özel olan yan kapı idi.¹⁶ Bu kapı, eşsiz nakışları ve şekliyle, bir dereceye kadar Musul'un doğusundaki Mor Behnam Kilisesi'nin kapılarına benzemektedir. Kapının kaidesi üzerinde işlenmiş ve özenle yerleştirilmiş iki taş bulunmaktaydı. Taşların her birisinin ölçüsü 56×45cm idi. Bunlar girişi koruyan iki aslandı.¹⁷ Aslanların kuyrukları oturmalarını sağlamak için yukarıya uzanmaktaydı ve uçları da boynuzlu ve iki dilli yılan şeklindeydi.

Ertesi gününün sabahında Preusser, başka bir kiliseyi ziyaret etti. Bu da bir Keldani kilisesiydi ve görünüşe bakılırsa bu kilise antik Mor Gorgis Kilisesiydi. Bu kilise de diğerine benzemektedir. Yine erkekler için olan kapının girişinde iki taş üzerinde aslan kabartması bulunmaktaydı. Kilisedeki bu taşlara anlamsız bir şekilde zarar verilmiştir. Fakat taş işlemeciliğinin en güzel örneklerinden birini sergileyen bu kabartmalar sanatkarların adını yaşattığı gibi zamana da meydan okumuştur.¹⁸

6. Ulu Cami

Şehrin güney kısmında yer alır. Caminin inşa tarihinden daha eskiye giden, pek dikkat çekmeyen küçük bir minaresi vardır. Başlangıçta Preusser'in Camiye girmesine izin verilmemiştir. Ancak teşrifatçıya bir miktar bahşış verip onu ikna ettikten sonra camiye girmiştir. Caminin dışarıya bakan girişinde, İrandan hayvan sırtında taşınarak getirilen büyük çift kanatlı kapı bulunmaktaydı. Kapı yapımında devasa tahta levhalar kullanılmış, bronz işlemeli levhalar ve bakır plakalarla süslenmişti. Bunlar çok özenli bir şekilde kapının üzerine çivilenmiştir.¹⁹ Kapının her kanadı üzerine devasa büyüklükte tokmaklar asılmıştı. Her iki tokmak da kuyrukları birbirine dolanmış iki ejderha şeklindeydi. Bunlar büyük bir sanat dehası ile dökülmüş, sonra el ile işlenerek nihai şekillerini almışlardır. Ayrıca kapının üst kenarı, büyük Arap harfleriyle yazılmış bronz bir kitabeden oluşmaktadır.²⁰

7. Dicle Nehri Üzerindeki Büyük Köprü

Şehrin güney yakasında Farslardan kalma köprü kalıntıları bulunmaktaydı. Eskiden altında su kanalı bulunan ve karşıdan karşıya geçmek için kullanılan küçük fakat heybetli bir köprü vardı. Bugün hala payandaları, üzerinde açık hayvan

16 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 42.

17 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 43.

18 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 44.

19 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 44.

20 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 44.

resimlerinin bulunduğu işlenmiş taşları taşımaktadır. Üzerinde Arapça kitabeler bulunmaktadır. Köprü bir payandası çökünce yıkılmıştır. Şehir halkı geçiye uygun hale getirmek için köprüyü ilkel yöntemlerle onarıyordu.²¹ Şehrin güney tarafında, yakın bir mesafede heybetli köprünün enkazı bulunmakta ve bir zamandan beri büyük kemerleri nehrin üzerinde uzanmaktaydı. Bu kemerlerin sayısı beşe ulaşmaktaydı. 20. yüzyılın başlarına ise ancak bir tanesi ulaşabilmiştir.²² Bu köprü mimari açıdan zenginlikler taşımaktaydı. Zira döneminin mimarisini en güzel şekilde örnekleyen tek tanık kendisidir. Köprünün karadaki payandası, ön cephesinin sağ tarafında kabartma şeklinde bir resim taşır. Köprü büyük bazalt taşlardan inşa edilmiş olduğu halde; köprünün üst kısmının ön yüzeyleri, iki tarafı birbirine uygun şekilde şerit nakışlarla süslenmiştir. Alt tarafta derinde yer alan kaidesinin, etrafına dolanan şerit nakışlarla bir şekilde süslenmiş olduğu fark edilmektedir. Bu payandanın arka kısmı ise yarım daire şeklindedir ve birbirine benzeyen sekiz yönü bulunmaktadır. Bu yüzlerden her biri, bir felek burcuna ait oymalar içermektedir. Bu taşların eni 1.20 cm, yükseklikleri 1 m, taşları çerçeve içine alan kenarların eni ise 20 cm'dir. Büyük oyma levhalar, açık renkli kireç taşından yapılmıştır. Bundaki amaç görsel tesirini artırmak ve işlemeyi kolaylaştırmaktır. Ayrıca yine siyah bazalt taşlardan da açık bir şekilde ayırt edilmektedir.²³ Levhalarda yer alan hayvan resimleri aşağıdaki sıralamayla yapılmıştır:²⁴

1. Terazî ve kendisiyle meşgul iki kişi.
2. Bir erkeğin yanında yer alan yengeç. Sağ kısığını balığa benzer bir şeye uzatıyor.
3. Kendisini taşıyan bir atlı ile birlikte akrep.
4. Sırtında, birinin taşıdığı güneş kursu ile aslan.
5. Balıklar. Kaybolan kısmında balıkların bulunduğu, net bir şekilde işlenmiş levhadan anlaşılmaktadır.
6. İkizler. Yan yana bağdaş kurmuş halde otururken.
7. Elinde hilal taşıyan ve öküz veya oğlağa uzanan atlı.
8. Yanında bir erkek bulunan ejderha gibi bir yılan. Erkeğin okçu olması kuvvetle muhtemel. Levha büyük zarar görmüştür.

Suyun akışı yönündeki payanda gerek doğal gerekse diğer etkenlerden büyük bir tahribata uğramıştır. Bu tahribat sadece doğal etkenlerden olmamış, bunun yanında hırsızlık, ilgisizlik gibi faktörler de etkili olmuştur. Preusser köprünün asıl krokisini çizmeye çalışmıştır. Buna göre ortadaki kemerin yüksekliği 17 metre, eğimli kemerin uzunluğu 28 metredir. Bu özellikler devrin mimarisi hakkında

21 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 44.

22 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 45.

23 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 45.

24 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 45.

önemli ipuçları vermekte, bu şekilde bir köprü ortaya koyabilecek tekniğe sahip olduklarını göstermektedir.

Köprünün çökmesi birinci derecede, ayakların yapısındaki boşluklara ve nehir suyuna maruz kalan kaidelerin sıvanarak birbirine kenetlenmiş olmamasına bağlıdır. Ayakların inşasındaki teknik eksiklikler bir yana, doğal nehir sularının tahribi ve yer sarsıntıları da insan eliyle ortaya konan yapıların zaman içinde yıkılmasının önemli müsebbibidir.²⁵

8. Şehir Kalesi

Preusser onun hakkında şöyle demiştir: Büyüleyici bir manzarası var. Kale şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Günümüzde atlı Türk birliğinin ordugâhı olarak kullanılmaktadır.

İkincinin son saatlerinde kaymakamdan alınan izinle ziyaret edilebilmiştir. Bazalt taşlarıyla inşa edilmiştir. Surlarla çevrilidir. Hırsızlar kapıyı çevreleyen surlara ve kalenin önemli kısımların büyük hasar vermişlerdir. Kale, siyah bazalt taşlarla beyaz kireç taşlarının sıra sıra örüldüğü yapıyla dikkat çekmekte ve bakışları cezbetmektedir.²⁶

Kalenin iç kısmında yeni yapılmış yapılarla kemerli birçok eski yapı bulunmaktadır. Bu yapılardan bazıları ordunun piyadeleri için koğuş olarak, diğerleri ise dayalı döşeli halde karşılama odaları olarak kullanılmaktaydı. Preusser şehre girmeden önce şunları söylemişti:

18 Nisan sabahında saat beşi çeyrek geçe konakladığım evden ayrıldım. Batıya Turabdin dağlarına yöneldim. Preusser orada 6 gün yabancılık çekmiştir. Gittiği yolu “şeytan patikası” diye adlandırmıştır. Çünkü yol zorlu, her tarafında keskin bazalt taşlarıyla doluydu.²⁷ Preusser'ın ilk girdiği köy Hazex, sonra Meydo ve Sare idi. Bunlar Hıristiyan köyleriydi. Kendisi mimar olduğu için daha çok yapılar ve hesaplamalarıyla ilgilenmiştir. Bu yüzden Nuh tufanından, Nuh'un gemisinin oturduğu Cudi dağından söz etmemiştir. Batılı bazı seyyahlar buna değinmişlerdir. Sözelimi Adolfo Rivorno *Min Seylân ilâ Dimâşk*²⁸ adlı kitabında buna değinmiştir. Bu da seyyahlar arasındaki kültür ve alışkanlık farklılıklarını göstermektedir.

25 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 46-47.

26 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 47.

27 Preusser, *el-Mebani'l-Eseriyye*, 47.

28 Bkz. Adolfo Rivorno, *Min Seyân ilâ Dimâşk*, trc. Sâlih Almânî (Dimâşk: Dâru'l-Medâ, 2009), 119-120.